

2. Proměny hranic v moderní společnosti: od marginality k marginalizaci, od inkluzivní k exkluzivní společnosti ¹

Lenka Sedláková

Shifting Boundaries in Modern Society: From Marginality towards Marginalisation, from Inclusive Society towards an Exclusive One

Abstract: This article focuses on the marginality concept and its shift towards marginalisation and the social exclusion concept. It searches for broader connections in the development of West European societies from inclusive societies of the post-war period to late modernity of these days. Cultural individualisation, pluralisation, globalisation, and structural changes of the labour market and of the welfare state are seen as the most important factors in this context. Marginality and social exclusion are also analysed in relation to the hypothesis of the end of the „work society“ and to the modern idea of citizenship.

Bez ohledu na to, zda budeme dnešní dobu charakterizovat jako dobu pozdní modernity, nebo jako dobu již postmoderní, můžeme v realitě společnosti sledovat proměny, které vypovídají o významných posunech jejího fungování. Jedné z nich je věnován následující text: totiž proměně utváření a vnímání hranic, jimiž je společnost vymezována či rozdělována. Centrálním tématem této práce je marginál – člověk, stojící na hranici či okraji společnosti, a také marginál jako svorník souvisejících sociologických konceptů, které jsou kolem něho rozvíjeny a z nichž snad nejvýznamnější je koncept sociální exkluze.

„Margo“: proměna hranice v okraj

Slovo „margo“, z něhož je pojmenování konceptu marginality odvozeno, má v řečtině dva významy: „hranice“ a „okraj“. Tyto dva významy nacházejí odraz i v sociologii – genealogie konceptu ukazuje, jak se marginál z člověka žijícího mezi dvěma světy přeměňuje v člověka žijícího na okraji společnosti.

Koncepce marginality, jak ji do sociologie přinesl E. Park koncem 20. let, se nesla v duchu chápání „margo“ jako hranice, oddělující různé kulturní světy, a marginálů jako jedinců, kteří v těchto dvou světech participují. Marginál, pro něhož můžeme použít synonymum „kulturní hybrid“, byl člověk trpící rozpory mezi hodnotami kultury, z níž pochází a v níž byl socializován, a kultury, ve které nyní žije. Meziváleční badatelé zkoumali židy opustivší ghetto či migranty a jejich potomky. Marginalita v tomto pojetí pojmenovává stinnou stránku procesu emancipace lidí z tradičních vazeb a jejich začleňování do individualizované modernity.

Zajímavým způsobem pracoval s Parkovým konceptem marginality v 50. letech David Riesman. Do té doby reflektovanou marginalitu označil jako marginalitu

„otevřenou“, aby popsal marginalitu „skrytou“. Zatímco první forma zahrnuje lidi, zakotvené institucionálně ve dvou kulturách, kteří nejčastěji z jedné kultury pocházejí a do jiné se včleňují, „skrytý“ marginál představuje specifický psychosociální charakter, zapadající do celku Riesmanových úvah o individualismu a rostoucí vnějškové orientaci moderního člověka. Problém „skryté“ marginality spočívá v nesouladu identity subjektivně pocíťované s identitou, očekávanou okolím. Marginál se tam, kde žije, necítí být mezi svými. Podle Riesmana jde o důsledek vnějškové orientace moderního člověka. Lidé jsou si lépe než dříve vědomi individuálních rozdílů, zdokonalují se ve své schopnosti reflexe, jsou citliví jak vůči svým vnitřním pohnutkám, tak vůči požadavkům, které na ně klade jejich sociální okolí. Riesman v polemice s předchozími sociálními vědci obrací svou pozornost na druhou stránku marginality, totiž na její líc: analyzuje, jak schopnost reflexe a sebereflexe umožňuje hlubší vhled do sociálních vztahů, otvírá možnosti lepší orientace a tím i racionálního jednání a rozhodování, usnadňuje sociální mobilitu. Marginálové, kteří svých možností využívají, ať už se po žebříčku sociální stratifikace pohybují vzhůru, či dolů, by podle něj neměli být stigmatizováni jako „vykořenění“ či „vrtkaví“: součástí zranění každého člověka přece je potřeba hledat ve světě lidí sobě blízké² (Riesman 1954).

Od 60. let prochází koncept marginality dvojitou proměnou: jednak původně kulturně založený koncept přesouvá svou pozornost k ekonomickým stránkám života, jednak „margo“ již není chápáno jako *hranice* mezi dvěma životními světy, ale jako *okraj* společnosti. Spolu s těmito významovými posuny i samo slovo „marginalita“ ustupuje pro nové pojetí výstižnějšímu „marginalizace“, koncept marginality ztrácí svoji svébytnost a postupně se oba výrazy jako zaměnitelné stávají součástí konceptu sociální exkluze, vznikajícího v 80. letech.

Tato proměna úzce souvisí s fenoménem nové chudoby, který se vynořil koncem 70. let a povážlivě narušil představy o integrující roli kapitalistické ekonomiky a trhu práce. Vyšlo najevo, že zvyšování výkonu ekonomiky a akumulace bohatství společností nedokáže zabránit rostoucímu počtu lidí na okraji (Webster 1996, dle Keller 1995).³ Zhroutil se naděje, že poválečná moderní průmyslová společnost bude schopna vstřebávat stále širší vrstvy obyvatelstva. Rozhodující role však ekonomice a trhu práce zůstala přisouzena: právě ekonomické postavení lidí je chápáno jako primární a určující i pro sociální a kulturní situaci lidí na okraji.

Vzniknuvší pojem „marginalizace“ odráží myšlenku, že člověk je odsouván na okraj procesem probíhajícím ve společnosti bez vlastního vlivu. Ne on, nýbrž struktura fungování společnosti je zodpovědná za jeho životní situaci. „Margo“ se mění z „hranice“ v „okraj“. A zatímco „margo“ jako „hranice“ připouštěla, že se za ní nachází jiný svět, možná hodný zkoumání a respektování, „margo“ jako „okraj“ už s alternativami nepočítá; marginál je člověk balancující mezi dvěma světy, marginalizovaný zkrátka nepatří nikam.⁴

² „Já sám cítím, že jistá nejasnost, neuspořádanost a měnlivost postojů je součástí dobrého života.“

Koncept sociální exkluze jako výraz nových stratifikačních mechanismů

Sociální vyloučení je nedílnou součástí fungování každé společnosti. Má tedy svoji historii a svoji škálu podob, v nichž se v minulosti vyskytovalo. Zevrubně se jimi zabývá Petr Mareš ve stati „Marginalizace, sociální vyloučení“ v tomto sborníku. Moje stať se naproti tomu omezuje na historický i geografický rámeček, v němž koncept sociální exkluze vznikl, tedy 80. léta minulého století v západních společnostech. Jejím cílem je vystihnout ty aspekty sociálního vyloučení, které jsou pro současnost charakteristické a zároveň historicky nové.

Sociální vyloučení ve starším pojetí charakterizuje Velký sociologický slovník: jde o „mechanismus nebo strategii, pomocí nichž jedna skupina ochraňuje svá privilegia a výhody tím, že uzavře jiným skupinám přístup ke zdrojům, k pozicím, odměnám a možnostem, a to na základě mocensky sankcionovaného prohlášení těchto skupin za nežádoucí nebo nevhodné“ (294-5). Současná debata se však věnuje novým sociálním procesům, které mají jinou povahu, než popisuje citovaná slovníková definice: nejsou to mocí artikulovaná prohlášení, jež vylučují, nýbrž nerovnosti a mechanismy skryté. Výstižně to charakterizuje Marada: „...moderní společnost, jež se prezentuje jako společnost rovných, má v sobě zabudované mechanismy, které určité skupině efektivně znemožňují podíl na příležitostech, jež se jinak deklarují za otevřené. Princip demaskování, odhalování nerovností, jež nám zůstávají skryty pod rétorikou, symboly či institucionálním (například právním) zajištěním formální rovnosti, anebo které jednoduše nechceme vidět – to je ústřední myšlenkový vzorec, který stojí v základu současné diskuse o sociální exkluzi“ (Marada 2000: 10).

Koncept sociální exkluze v mnohých rysech čerpá z konceptu marginality; charakteristika vyloučených zdědila mnohé znaky života marginálů. Důvod zavedení nového pojmu vystihuje Keller: „Hovořit o marginalitě mělo smysl v situaci, kdy problémové skupiny obyvatelstva existovaly ve šterbinách a trhlinách, čili na okraji společnosti. V těchto dobách se stále ještě očekávalo, že marginální budou do společnosti zpětně integrováni, jakmile daná společnost zbohatne natolik, že bohatství bude moci překapávat až do nejnižších pater sociální pyramidy“ (Keller 1995: 157). Exkluze ztrácí nádech okrajovosti, a tedy nevýznamnosti. Právě v tomto bodě oceňuje tento koncept i Strobel: exkluze je chápána jako „systematický proces marginalizace a izolace, který ovlivňuje jak jedince, tak sociální skupiny“ (Rabušic 2000: 70 reprodukuje Strobel 1996).0

Rozšíření a obliba konceptu sociálního vyloučení pramení také z potřeby charakterizovat nově se formující stratifikační mechanismy, provázející poslední tři desetiletí vývoj vyspělých kapitalistických společností. Dosud užívaný koncept sociálních tříd totiž ztrácí schopnost vystihnout skutečnost: utvářejí se skupiny lidí, které není možné označit za příslušníky některé třídy – jako by totiž zcela vypadly ze sociální struktury. Společnost už není chápána jako hierarchie, ale spíše jako soustředné kružnice se soudržným středem (Marada 2000). Klíčovým problémem už není třídní rozvrstvení, daleko důležitější je, zda je člověk uvnitř,

stát základním rámcem pro sociální výzkum, politiku i práci příštího milénia (Littlewood 1999). Nicméně šře významů a dimenzí sociální exkluze má za následek její obtížnou definovatelnost. Jak říká Silver: „...exkluze se ukazuje být velice vágním termínem... je zatížena četnými ekonomickými, sociálními, politickými a kulturními konotacemi a dimenzemi ... je tak mnohoznačná, apelativní, multidimenzionální a pružná, že nabízí mnoho různých způsobů, jak ji definovat“ (Silver 1994 dle Littlewood 1999).

Ekonomický základ sociální exkluze

I přes reflexi více rozměrů situace lidí na okraji zůstává klíčovou charakteristikou vyloučených jejich ekonomická pozice. Byla to především ekonomická restrukturalizace a z ní plynoucí dlouhodobá nezaměstnanost, co nastartovalo současné trendy polarizace a zapříčinilo proces sociální exkluze (Sirovátka 1997, Littlewood 1999). Jednotlivé formy sociálního vyloučení jsou analyzovány jen jako dimenze téhož procesu, zakořeněného v ekonomické sféře, nikoliv jako několik samostatných způsobů exkluze probíhajících svými vlastními mechanismy.⁵ Společnost je jako celek přirovnávána k trhu, přisuzují se jí stejné mechanismy fungování. Je přitom důležité především být uvnitř, až výrazně druhotná je otázka, jakou pozici člověk zaujímá (Sirovátka 1997). Na okraji sociálního systému se ocitají ti, kdo jsou vyloučeni z hlavního proudu produkční a reprodukční aktivity (ibid.). Také v dokumentech a na konferencích Evropské unie figuruje vztah sociální exkluze jako kauzální (Littlewood 1999). A studie, které se postupně objevují a zkoumají vztah mezi dlouhodobou nezaměstnaností, exkluzí z pracovního trhu a sociální exkluzí (Littlewood 1999), pouze pátrají po tom, jaké další faktory se musí přidat k nezaměstnanosti, aby se vyhrotila do sociální exkluze.

Marginalizace a sociální vyloučení jsou v těchto intencích chápány jako mechanismy fungování společnosti, jejichž nezamýšleným důsledkem je odsouvání některých lidí a skupin na okraj. Jedná se přitom mnohdy o mechanismy skryté našim očím a myslím, odsouvání lidí na okraj společnosti probíhá bez účasti něčeho záměru a vůle, ba dokonce mnohdy bez povšimnutí zúčastněných. Až sociální politika, jakožto garant fungování společnosti, definuje potřeby člověka a domýšlí jeho žebříček hodnot, aby získala měřítko, podle kterého může lidem pomáhat. Může tak dojít i k paradoxu, kdy se samotní vyloučení o aspektech své politováníhodné pozice, stejně jako o svých potřebách, dozvídají teprve od sociálního pracovníka.

Současná role marginality a marginalizace

Vypadá to, že se koncept marginality jako svébytný fenomén (ve své původní podobě, kde je „margo“ chápáno jako „hranice“) ze sociologie vytratil. V posunuté podobě „marginalizace“ se stal pouze jedním z pojmů sloužících charakteristice sociální exkluze. Specifika jeho užívání spočívají ve dvou akcentech: 1. důraz na dynamiku a postupnost procesu, kterým jsou lidé odsouváni na okraj

lečnosti, které jsou sociální politikou i prací málo ovlivnitelné, nebo alespoň neovlivňované (nejčastěji sféra ekonomiky).

Od inkluze k exkluzi

V dnešní společnosti vnímáme vylučování některých lidí z ní jako problém palčivý a aktuální. Nabízí se tu však otázka, zda jde opravdu o problém tak současný a bezprecedentní. Jak situace vypadala v minulosti a kdy nastal obrat? Young (1999) nachází, pojmenovává a charakterizuje dva protiklady: inkluzivní společnost *Zlatého věku* po druhé světové válce, a společnost exkluzivní, jež se zrodila (spolu s pozdní modernitou) v revolucích a společenských změnách konce 60. let a následujících let 70. Zlatý věk přinášel lidem (především středním třídám, ale lze říci, že celé společnosti, včetně vrstev nejnižších) více hmotného bohatství a jistoty. Rodina jako soukromá sféra a sféra konzumace souzněla ve svém fungování s mechanismy tržního hospodářství a práce jako sféry produkce. „Byla to éra inkluze, bohatství a konformity... Byl to svět jednoty, s hodnotami soustředěnými kolem práce a rodiny“ (Young 1999: 3). Stále větší a větší množství lidí dokázala společnost zahrnovat jako své – rovnoprávné – občany, a to především díky své schopnosti naplňovat jejich sociálních práva, k nimž patří zaměstnání, příjem, zdravotní péče a bydlení. (Ibid.)

Dnešní svět se v debatách o sociální exkluzi jeví docela jinak, rozpadá se na „společnost“ a „okraj“. Vzniká představa integrovaného celku, který pro své vlastní fungování obětuje některé své potenciální členy a ze svého celku je vyradí. Young charakterizuje toto pojetí „mnohých sociálních vědců“ (1999: 19) následovně: struktura společnosti už neodpovídá představě hierarchické pyramidy jako teorie tříd, obsahuje pouze střed – jádro – a okraj. Tyto dvě části jsou od sebe odděleny tzv. „cordon sanitaire“, ztělesňujícím spolehlivé mechanismy, vytvářející neprostupnou bariéru. Jde v nich o širokou škálu metod: od přímého uzavírání soukromých území a plánování územního členění měst až po nenápadné působení trhu; infrastruktura poskytovaná v územích, kde žijí „lidé z jádra“, je pro ty na okraji finančně nepřístupná. Typologii lidí a jejich životů v jádru vs. na okraji vyjadřuje Young poněkud zjednodušeně, zato však jasně: zatímco jádro je spojeno s prací na plný úvazek, jistotou životních osudů, všeprostopupující vřídinou sociální kontrolou a stabilní rodinou, lidé na okraji jsou bez práce nebo pracují v rámci sekundárního pracovního trhu, jejich životy jsou nejisté a ohrožené kriminalitou, a jejich rodiny nefungují. Lidé na okraji jsou obětmi beránky společnosti: ona je nechce znovu přivítat, ba naopak, chce je držet odloučené, na okraji (Young 1999: 19–20).

Tento zjednodušený obraz Young vytváří, aby s ním vzápětí polemizoval. Podle něj totiž marginalizace a exkluze představuje klíčový mechanismus, na jehož principu pozdně moderní společnost funguje. Neexistuje žádná integrovaná společnost, která záměrně vylučuje, struktura pozdně moderní společnosti se jako celek utváří prostřednictvím exkluzivních mechanismů. Jak fungují, objasňuje Young prostřednictvím analýzy dvou proměn společnosti: iednak nástupu

Kulturní individualizace: pluralizace a nejistota

„V porovnání se zlatým věkem industriální společnosti máme stále silnější požadavky na to, abychom žili, jak chceme.“ Takto poněkud lapidárně – ale přitom výstižně – charakterizuje proces individualizace Konopásek (1993: 205-9 dle Musil 1996). Konec konformismu modernity přinesl prostor pro tvořivost a svobodu. Mezi konkrétní jevy, které tyto kulturní změny provázejí, patří rostoucí konzumerismus, pluralita možností výběru, důraz na okamžitost, hédonismus a sebe-realizaci. Roste kultura vysokých očekávání jak materiálních, tak sebe-realizačních (Young 1999). Pozdní modernita znamená možnost volby zároveň s nutností volit. Člověk má možnost zacházet se svým životem podle vlastních rozhodnutí, sám vybírá sociální sítě, ve kterých bude žít, sám je vytváří a udržuje. Jeho život je jeho vlastním dílem – jeho svobodou i jeho odpovědností. Široká, téměř bezbřehá možnost volit přináší obrovskou nejistotu, nutí člověka ke zvýšené sebereflexi, ke zpochybňování hodnot dříve nezpochybňovaných, k odmítání tradice, jež spolu s dnes zavrhaným omezením přinášela i ontologickou jistotu (Giddens 1991: 70–88).

Také Beck analyzuje, jak se život mění, individualizuje; lidé ztrácejí skupinovou soudržnost, zaměřují se na sebe sama. Vzdělání kultivuje schopnosti reflexe i sebereflexe a vytváří potenciál, kterého lidé využívají k tvorbě svých životních drah. Následná zvýšená mobilita horizontální i vertikální zesiluje konkurenci a probouzí soutěživost na horizontálních úrovních. A jako se mění celý život, také nerovnost dostává jinou podobu a reprodukuje se novými mechanismy. Pozdní modernita staví problém vytváření identity před každého jednotlivce zvlášť. Také sociálním rizikům čelí každý sám. V nové stratifikaci běží o to, do jaké míry a jak obratně se člověk dokáže se všudypřítomnou nejistotou vyrovnávat. Sociálně stratifikační mechanismy nezanikají, pouze se znejasňují; nerovnost neustupuje, jen se proměňuje a zastírá (Beck 1992).

Lidé se cítí znepokojení a nejistí ve světě, na jehož neprůhledných vazbách jsou závislí. Lékem na nejistotu se může stát sociální skupina – a je lékem o to účinnějším, oč pevněji určuje pozici člověka v ní a oč výlučněji se vůči nebezpečnému a nejistému okolnímu světu staví. Právě tady se otevřel velký prostor pro utváření mnoha subkultur, které svým členům poskytují zázemí pro utváření sociální identity. Jednotné společenské normy se rozpadají, proto neexistuje záruka, že tvořící se subkultury nebudou omezovat jedna druhou a že jejich normy nebudou směřovat k boji jedné proti druhé. Naopak, soudržnost a identita skupiny se vytvářejí nejen na základě solidarity mezi členy skupiny, ale také vymezováním se vůči jiným skupinám. Upevňování skupinových hodnot znamená odmítání hodnot jiných skupin. Odlišování a odmítání musí mít navíc o to ostřejší podobu, o co bližší a pravděpodobnější je setkávání dotyčných skupin v sociálním prostoru (Young 1999).

Svět vzájemně znepřátelených subkultur, používajících vůči sobě navzájem exkluzivních mechanismů, se jeví jako přirozený důsledek obrany jednotlivců před nejistotou pozdně moderního světa.

Příklad exkluzivního mechanismu – morální panika

Věk individualizace s sebou přinesl nový nástroj sociální kontroly – masová média. Normy už nejsou utvářeny a předávány v rodinách, církvi ani prostřednictvím útlaku absolutistického státu, nýbrž jsou formovány skrze masová média. Také forma sociální kontroly se mění. Dříve šlo o autoritu, založenou buď na intimních vztazích, nebo na socializaci vstřípeném řádu morálních hodnot, naproti tomu „dnešní sociální a technologická změna oslabilo mnoho tradičních, intimních interpersonálních vztahů a převedla je do roviny abstraktních nebo expertních sdělení“ (Volek 2000: 101). Jak ovšem upozorňuje Giddens: „... tato víra v nové ‚abstraktní‘ a důvěru oslabující mechanismy není pro velkou část populace psychicky uspokojující“ (Giddens 1989: 279).

Média 90. let dosvědčují svoji přízřusivost a schopnost reagovat na potřebu společnosti vyrovnávat se s nejistotou: přinášejí nový fenomén – morální paniku⁶, která se vymyká jejich dosavadní expertní a informativní linii. Užívané argumenty ztrácejí povahu objektivních zjištění, která mají sloužit příjemcům jako podklad pro hodnocení, mění se ve vyhrocenou morální kritiku a výzvy. „Vypjatá senzitivita morálních panik vede k rychlé identifikaci nepřítele, označení obětních beránek a vytváří tak prostor pro sociální exkluzi“ (Volek 2000: 110). Morální paniky hrají jednak roli „sociálně kompenzačních mechanismů obecně silícího pocitu bazální nejistoty“ (Volek 2000: 110), jednak jejich prostřednictvím proti sobě bojují různé sociální skupiny o uhájení svých hodnot (ibid.: 98).

A kdo je iniciátorem a účastníkem morálních panik? Ve světle Youngova rozboru exkluzivní společnosti dospíváme k hypotéze, že morální paniky vedoucí k exkluzi teží vždy z těch sociálních skupin, které jsou vylučovaným obětí v sociálním prostoru nejbližší. Čím blíže k sobě dvě sociální skupiny stojí v sociálním prostoru, čím větší část životního prostoru sdílejí, tím pociťují palčivější potřebu odlišit se a druhou skupinu morálně odsoudit⁷ (Young 1999).

Proměny ekonomiky: nastává konec „společnosti práce“?

Moderní kapitalistická společnost se do podoby, jak ji známe dnes, rozvinula po druhé světové válce. V samotných základech jejího fungování nalézáme inkluzivní schopnost trhu práce a sociálního státu (Vobruba 1999). Prudký ekonomický růst, který se v poválečném období projevil prakticky v celé západní Evropě, poskytoval širokou nabídku pracovních míst i prostředky pro sociální politiku státu. Právě v této době se práce na plný úvazek stala určujícím zdrojem příjmu i sociálního

⁶ Téma morální paniky se v sociálních vědách objevilo už v 70. letech. Co nás ovšem opravňuje ji považovat za nový fenomén 90. let, je její velké rozšíření a kvalitativní proměna.

⁷ Young dává do souvislosti například kriminalitu se stále rostoucími požadavky na tvrdost trestů. Tvrdí, že obě strany této polarizace vycházejí z procesu proměny pracovního trhu. Na jednom pólu najdeme devianty, tj. lidí, kterým jsou odepřeny zdroje, poskytované pracovním trhem, a přitom jsou jim stále nabízeny produkty jako potenciálním konzumentům. Druhý pól, na kterém stojí bojovníci za přísné právo, tvoří lidé na pracovním trhu participující, neméně stále ohrožení možnostmi

postavení člověka, a tedy centrální hodnotou celé společnosti. Dodnes se od ní odvíjejí nejen principy fungování institucí státu (např. daňového a sociálního systému), ale také způsob uvažování lidí, jejich každodenní chování i mezilidské vztahy (Vobruba 1999).

Ekonomické a společenské změny, otrásající západními společnostmi od konce 60. let, přinesly v 70. a 80. letech debatu o alternativách industriálně kapitalistického způsobu produkce. Dosavadní způsob fungování ekonomiky se stal terčem dvojí kritiky: z hlediska kvality i z hlediska kvantity (Vobruba 1999).

Kvalitativní kritika upozorňovala jak na nevyhovující pracovní podmínky, tak především na vznik nových hodnot a měřítek, které ekonomické systémy neberou v úvahu – šlo především o hlediska šetrnosti vůči přírodě a kvality života v obecném smyslu. Tito kritici předvíдали posun hodnot lidí od materiálních k nemateriálním a důraz na seberealizaci ve volnočasových aktivitách. Očekávali, že lidé budou upřednostňovat svoji koncepci „autentických potřeb“, kladouce důraz nikoliv na bohatství, ale na celkovou kvalitu života (Vobruba 1999). Že už nebudou považovat práci za centrální hodnotu svého života, nýbrž ji budou využívat instrumentálně (Kooten 1999).

Konzervativnější křídlo kvantitativní kritiky vycházelo s durkheimovského chápání práce jako jediného tmelu pluralitní společnosti a žádalo od státu restrukturalizační zásahy, zajišťující více dobré práce. I výzkumy dokazují, že práce je jediná instituce, v níž se spojují tři důležité aspekty – práce je nutnou povinností, nese a předává hodnoty a slouží jako nástroj sociální soudržnosti (Glorieux 1999). Glorieux z toho dovozuje, že konec „společnosti práce“, jak je dnes líčen mnohými sociálními vědci, je pouhou iluzí. Současnost je stále organizována kolem instituce práce (jako plné zaměstnanosti), problém spočívá v tom, že existující trh práce nedokáže očekávání lidí a jejich potřeby naplňovat – není již schopen integrovat všechny členy společnosti – vyloučených je stále více. (ibid.)

Liberálnější pohled neoklasických ekonomů naproti tomu situaci interpretoval jako příležitost a svobodu a zkonstruoval koncept „duální ekonomie“, v němž spatřoval řešení. Lidé podle něj zformulují svoji výdělečnou strategii tak, že bude složena z příjmů ve formálním i neformálním sektoru. Vzroste svoboda každého člověka v nakládání s časem (Vobruba 1999).

Posledních pětadvacet let vývoje západních společností situaci dále komplikuje, neboť se ukazuje, že přímá úměra mezi ekonomickým růstem a zaměstnaností pozbývá platnosti. Faktem zůstává, že globalizace a restrukturalizace zapříčinila významné strukturální proměny pracovního trhu. Zvyšuje se jak zaměstnanost, tak nezaměstnanost. Vysvětlení spočívá v nárůstu flexibility práce a částečných úvazků (Vobruba 1999). Kooten v tomto trendu vidí řešení (Kooten, 1999)⁸, na druhé straně však zůstává faktem, že pro lidi bez kvalifikace je pracovních příležitostí stále méně a jsou stále nejistější (Vobruba 1999).

⁸ Kooten dovozuje užitečnost částečných úvazků a flexibility práce také z analýzy nastavení žen na

Vobruba k celé akademické debatě až lakonicky konstatuje, že v době po éře společnosti plně zaměstnanosti, již zijeme, lidé že se s nastiňovanými problémy reálně potýkají a nalézají strategie, jak jim čelit. Jen sociální vědy zatím o těchto nových strategiích nic nevědí. Ve vzduchu stále zůstává viset palčivá otázka: co nahradí práci na plný úvazek v její inkluzivní funkci? (Vobruba 1999.)

Proměny sociálního státu: od garanta blahobytu k nástroji sociálního vyloučení

Poválečný stát, který ve svých rukou koncentroval moc ekonomickou, politickou i sociální, byl vnímán jako garant důstojného životního standardu. Ekonomický rozmach, založený na masové zaměstnanosti, umožňoval slibný postup v naplňování demokratických idejí rovnosti. Sociální práva občanů, stále silněji reflektovaná, mohla být díky bohatému a štedrému sociálnímu státu v rostoucí míře naplňována.

Od 70. let však spolu s nezaměstnaností rostou požadavky na výdaje sociálního státu a vysychají jeho zdroje. Na tomto procesu se podílí nejen zpomalení či zastavení ekonomického růstu, ale také globalizace – nadnárodní peníze se ocitají mimo kontrolu jednotlivých států (Musil 1996). Sociální stát to přimělo k adaptaci: vytvořil koncept „welfare mix“, v němž se snaží opírat záruky blahobytu i o jiné instituce – rodina, soukromé podniky, neziskové organizace (ibid.). Dokáže snižovat výdaje tak, aby to neohrozilo jeho politickou existenci – voliči se stále těší poměrně dobrému sociálnímu zabezpečení. Je tu ovšem přece jeden háček: „... populace těch, kdo žijí na okraji nebo mimo trh práce, jsou na tom ... hůře“ (Klein 1993: 12–13 dle Musil 1996: 26). Jak ukazují výzkumy, výdaje ve prospěch marginálních kategorií jsou z výdajů sociálního státu ty nejméně populární (Musil 1996).

Nejenže sociální politika ztrácí schopnost začleňovat občany do společnosti, v mnohých případech se dokonce sama stává nástrojem sociálního vyloučení – právě tím, že se snaží lidem na okraji pomoci. Pod záštitou hodnot rovnosti a sociální solidarity jim poskytuje prostředky, aby mohli žít na určité životní úrovni. Ukazuje se ale, že tato pomoc má dvě úskalí: na jedné straně je provázána stigmatizací jejich příjemců, na druhé straně přebírá za lidi část odpovědnosti za jejich životy. Tyto dvě stinné stránky sociální politiky se navíc symbioticky doplňují: čím je solidarita silnější a garantovaná životní úroveň vyšší, tím větší jistotu a menší odpovědnost lidem vkládá do rukou, tím méně jsou lidé motivováni, aby se o sebe postarali sami; čím nižší je hranice potřebnosti a situace člověka závisí na jeho vlastní iniciativě, tím výraznější stigmatizace potřebně postihuje.

Sociální exkluze jako plod ideje občanství i jeho hrozba

Koncept občanství, založený na ideji rovnosti všech lidí, leží v samé podstatě moderní společnosti; tvoří její tmel a umožňuje vnímat ji jako jednotný celek. Sociální exkluze má vypovídat právě o tom, že někteří lidé jsou z tohoto celku

tifikace (Marshall 1992). Moderní společnost je společnost občanů, statut člena společnosti je spjat se statusem občana – rovnost občanů zaručují občanská práva. Vyloučení ze společnosti je pak totéž jako vyloučení z občanských práv. K tomuto závěru víceméně dospívá diskuse sociálních vědců 90. let – sociálně vyloučení jsou stále více ztotožňováni s těmi, pro něž občanská práva buď neplatila, nebo jim byla odeprána (Atkinson 2000).

Ideově je občanství založeno na rovnosti lidských bytostí. Je to právě člověk, lidský život a jeho kvalita, co získává v moderní společnosti posvátnost a spolu s ní také vrcholný politický status (Beck 1992 dle Marada 2000). Vrcholnou politickou autoritu požívají ústavní listiny práv a svobod (ibid.). Prakticky se však rovnost realizuje politickými prostředky pouze jako rovnost *občanů*, kde „občanství je status udělený plným členům společnosti“ (Marshall 1992: 18). A konkrétním obsahem abstraktního slova „společnost“ je stát. Lidská práva zůstávají pouhou iluzí bez jeho orgánů zajišťujících občanům možnost svých lidských práv využívat. Aby tak občané mohli činit, musí být ochotni státnímu doзору podléhat (Giddens 1991).

Přestože jsou práva reálně garantována jen občanům, v ideovém a pojetí se jejich škála stále rozšiřuje. Dopad na sociální vyloučení vystihuje Marada: „... čím více práv se přizná každému, tím větší šance každý má dostat se mezi vyloučené“ (Marada 2000). Jako nabývají mnoha rozměrů sociální práva, získává mnoho rozměrů také sociální exkluze. A s každou další reflexí některé z dimenzí sociální exkluze vyplouvá na povrch další náznak o nedosažitelnosti občanské ideje rovnosti. Strobel v tom vidí závažný politický signál: hrouť se demokratická společnost, neboť ideály, na kterých stojí, se nestaly skutečností (Rabušic 2000). Vždyť co je to za společnost sobě rovných občanů, když je jejich právně zaručená rovnost stále méně dosažitelná?

Globalizační proměny občanství

Obrovskou výzvou je pro občanství globalizace; suverenita státu jako dosavadního garanta občanství se hrouť jednak vlivem ekonomických nadnárodních mechanismů, jednak pod tlakem mezinárodních závazků. V mezinárodních institucích navíc zdaleka neběží jen o vztahy mezi státy jako svébytnými jednotkami, pod kontrolu se dostávají i povinnosti státu vůči jeho vlastním občanům (dodržování lidských práv i práv menšin) (Cohen 1999). Pozdní modernita proto podle Cohenové vyžaduje pluralitní pojetí občanství, rozprostřeného do různých úrovní a garantovaného různými institucemi. Univerzalizovaná lidská práva vytvářející globální kulturu mají být garantována supranárodními institucemi, stát má uplatňovat politický princip založený na co nejširší demokratické participaci, a zdrojem sociální identity se mají stát regionální politická uskupení (ibid.). V podobném duchu píše Goodin o Evropské unii: má fungovat jako „systém mnoha překrývajících se ‚suverenit‘ se spoustou různých úrovní a míst, kam se může člověk obracet se svými žádostmi a prosbami“ (2000: 37). Zdůrazňuje, že bychom měli „jasně usilovat o svět s mnohonásobným, překrývajícím se člen-

z přílišné inkluze společnosti resp. státu: „Vše, co potřebujeme, musíme získat od státu, nebo od těch, které k tomu stát legitimizuje“ (2000: 36). Vyloučení z jednotlivých občanských práv se tak kumuluje. Naopak navrhovaná garance práv různými institucemi umožňuje snazší inkluzi: základní lidská práva jim zaručí instituce, stojící vysoko nad politickými a kulturními zájmy, (samo)správa politická je zahrne jako individua a pocit přináležitosti a solidarity jim poskytne lokální komunita (Cohen 1999).

Je však takové rozptýlení identity realizovatelné? Může být člověk rozdělen na několik segmentů a každou ze svých potřeb (vnímaných jako právo) uspokojovat v jiné sféře? Mohou vedle sebe v jedné politické společnosti žít sociální skupiny s různými (a mnohdy protichůdnými) kulturami a hodnotami?

V hledání odpovědí na tyto otázky může významně pomoci Marešův postřeh, že koncept inkluze se vztahuje pouze k lidem jako k individuí, a nikoliv jako ke členům sociálních skupin (Mareš 2000). Realizace rozptýleného modelu občanských práv je možná pouze za předpokladu plné individualizace společnosti. Tolerance mezi sociálními skupinami je dosažitelná pouze v případech, že jejich členové sami sebe vnímají v první řadě jako individua, a nikoliv jako členy skupin.

Je zajímavé uvážit, jakou roli může v tomto kontextu sehrát již nepoužívaný koncept marginality. Riesmanův marginál jako člověk na hranici mezi dvěma světy, mezi dvěma kulturami, mezi dvěma sociálními systémy se nám tu totiž jeví jako modelový typ obyvatele pluralitního světa.

Závěr

Podíváme-li se na dnešní společnost ve světle srovnání se společností po druhé světové válce, můžeme lépe nahlédnout problémy, kterým dnešní svět čelí. Protiklad modernity a její pozdní podoby spolu s protikladem marginality versus marginalizace pomáhá vystihnout významné posuny ve vnímání hranic, jež v současné společnosti probíhají mezi lidmi.

Koncept marginality se rodí (ve 20. letech minulého století), aby charakterizoval stinnou stránku emancipace člověka z tradičních vazeb do světa modernity, založeného na ideálech rovnosti lidí jako občanů a nivelizujícího jejich životní podmínky. Všimá si, jak emancipaci provází život na hranici mezi sociálními subsvěty, plný psychické rozpolcenosti, nejistoty a ztráty pevně zakotvené identity.

Marginalita v době vrcholící modernity v podobě inkluzivní společnosti po druhé světové válce představuje rub svobody a široké možnosti voleb, odraz rostoucího důrazu na vnímání (včetně sebepojetí) člověka jako individua, je nutnou součástí životního údělu moderního emancipovaného člověka. V této době je dominantním společenským procesem integrace stále širších vrstev lidí do celistvé společnosti občanů. Úsilí o rovnost lidí se přesouvá od požadavků garance rovných práv politických a osobních k požadavkům rovnosti sociálních podmínek života. A je naplňováno díky dynamickému ekonomickému vzestupu, který jednak vstřebával občany jakožto zaměstnance, jednak umožňoval široce přerozdělovat ekonomické zisky prostřednictvím sociálního státu.

sociální stát se ocitá ve fiskální krizi. A sociální vědci přicházejí se znepokojujícími zjištěními – stále více lidí se ocitá na okraji společnosti. Zatímco dosud byla jejich pozice vnímána jako výsledek osobního selhání, nyní jsou tito lidé chápáni jako nevinné oběti exkluzivních mechanismů společnosti. V souladu s touto změnou vnímání viníka sociálního poklesu se šíří nový koncept sociální exkluze, „převálcovává“ marginalitu a přizpůsobuje si ji: transformací v marginalizaci. Dříve inkluzivní mechanismy – trh práce a sociální stát – mají teď na svědomí exkluzi. Zanechaly totiž v sociálních strukturách a vnímání lidí práci jako centrální hodnotu, jež se ovšem pro mnohé z nich stala nenaplnitelnou. Marginál je vnímán jako marginalizovaný, vyloučený, je analyzován nikoliv jako svébytný typ, nýbrž pouze jako výsledek působení vnějších sil.

Podíváme-li se ovšem na problematiku přechodu od modernity k její pozdní podobě celistvěji, uvidíme její exkluzivitu v poněkud jiné podobě. Kromě sjednocování světa neprůhlednými vazbami globalizace je tu svět tříštěný kulturní individualizací a vznikem protichůdných subkultur. Nemůže to být nějaký mocný celek, co lidi odsouvá na okraj společnosti, protože žádný takový celek neexistuje. Je v takové sociální atmosféře ještě výstižné hovořit o sociální exkluzi, vnímané jako proces vylučování lidí z integrovaného celku?

Exkluzivní mechanismy se v pozdní modernitě stávají výbavou každé subkultury, která si jimi upevňuje svoji pozici v sociálním prostoru, aby mohla svým členům nabídnout pevné zakotvení v co nejurčitější identitě. Je možné najít struktury, které by mohly naopak sloužit jako zdroj tolerance a soužití těchto subkultur? Není vzájemná úcta k odlišnosti jen bláhovou utopií? V psychosociální rovině se můžeme ptát: je možné zakotvit identitu člověka na více úrovních tak, aby mu tato přinášela vytouženou jistotu?

Literatura

- Atkinson, R. 2000. „Občanství a boj proti sociální exkluzi v kontextu reformy sociálního státu.“ S. 47–66 in *Sociální exkluze a nové třídy. Sociální studia* (5). Brno: Masarykova univerzita.
- Beck, U. 1992. *Risk Society: Towards a New Modernity*. London: Sage.
- Cohen, J. L. 1999. „Changing Paradigms of Citizenship and exclusiveness of the Demos.“ *International sociology* 14, pp. 245–268.
- Giddens, A. 1989. „A Replay to My Critics.“ in *Social Theory of Modern Societies*, ed. by Held, D. Thomson, J.B. Cambridge: University Press.
- Giddens, A. 1991. *Modernity and Self-Identity*. Cambridge: Polity.
- Glorieux, I. 1999. „Paid Work: A crucial Link Between Individuals and Society?“ Pp.67–88 in *Social Exclusion in Europe. Problems and Paradigms*. Aldershot: Ashgate.
- Goodin, R. E. 2000. „Inkluze a exkluze.“ S. 19–46 in *Sociální exkluze a nové třídy. Sociální studia* (5). Brno: Masarykova univerzita.
- Keller I 1995 *Dvanáct omylů sociologie*. Praha: Slon.

- Marada, R. 2000. „Nové třídy, nová hnutí.“ S. 187–206 in *Sociální exkluze a nové třídy. Sociální studia* (5). Brno: Masarykova univerzita.
- Mareš, P. 2000. „Chudoba, marginalizace, sociální vyloučení.“ *Sociologický časopis* 36, s. 285–298.
- Marshall, T. H., Bottomore, T. 1992. *Citizenship and Social Class*. London: Pluto Press.
- Musil, L. (ed.) 1996. *Vývoj sociálního státu v Evropě. Čítanka z historie moderní evropské sociální politiky*. Brno: Doplněk.
- Rabušic, L. 2000. „Koho Češi nechtějí?“ S. 67–86 in *Sociální exkluze a nové třídy. Sociální studia* (5). Brno: Masarykova univerzita.
- Riesman, D. 1954. *Individualism Reconsidered*. London: The Free Press of Glencoe.
- Sirovátka, T. 1997. *Marginalizace na pracovním trhu*. Brno: Masarykova univerzita.
- Velký sociologický slovník*. 1996. Praha: Karolinum.
- Vobruba, G. 1999. „The End of the Full Employment Society.“ Pp. 23–46 in *Social Exclusion in Europe. Problems and Paradigms*. Aldershot: Ashgate.
- Vólek, J. 2000. „Konstrukce morální paniky a sociální exkluze.“ S. 97–114 in *Sociální exkluze a nové třídy. Sociální studia* (5). Brno: Masarykova univerzita.
- Young, J. 1999. *The exclusive society. Social Exclusion, Crime and Difference in Late Modernity*. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publications.